

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Volume 1/1, p. 175-200
DOI Number:
ISSN: **2602-3792**
ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

SAFVETÜ'L- BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L- KUR'ÂN'IN KAYNAK, ÖZELLİK VE MUHTEVA BAKIMINDAN İNCELENMESİ*

Zafer KOÇ**

ÖZET

Osmanlı devletinin son dönem şeyhülislamlarından olan Musa Kâzım Efendi (1858-1920), İmparatorluğun en çalkantılı ve sıkıntılı zamanında beş yıl şeyhülisamlık görevini ifa etmiştir.

Resmi görevinin yanında, çeşitli İslami ilim dallarında birçok eser vücuda getirmiştir. Bu eserlerden birçoğu ilim dünyası tarafından bilinmekte ve kendi dönemine ışık tutan önemli bilgiler sunmaktadır. Önemli eserlerinden biri “Safvetü'l-Beyân” adlı tefsiri ise maalesef ilim dünyası tarafından yeterince tanınmamış ve kazanması gereken itibara henüz sahip olamamıştır.

Türkçe (Osmanlıca) kaleme aldığı tefsiri *Safvetü'l-Beyân*, Bakara Sûresi 73. ayetine kadardır ve tek cilt halinde basılmıştır. Eser, “dirayet” tefsirine bir örnektir.

Anahtar kelimeler: Musa Kâzım Efendi, Safvetü'l-Beyân, tefsir, Osmanlı Devleti.

* Bu makale, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi'nin 2012'de düzenlediği “Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kur'an Ve Tefsir Çalışmaları” adlı ilmi toplantıda Musa Kazım Efendi'nin hayatı, resmi görevleri, eserleri ve tefsiri yönleriyle geniş bir çerçevede sunulmuştur.

** Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı, zafer.koc@diyanet.gov.tr

**THE INVESTIGATION OF THE QURANIC COMMENTARY
SAFWAT AL-BAYAN IN TERMS OF SOURCES, FEATURES
AND CONTENT**

Abstract

Musa Kazim Affandi as the one of the Sheikh al-Islam of the last period of Ottoman Empire fulfilled the duty of the Sheikh al-Islam in the most turbulent and troubled time of the Empire for five years.

Alongside his official duty he performed a lot of studies in various Islamic sciences. Most of the studies have been known by the community of science and these studies present important information that illuminate his own period. His one of the important study about the commentary of the Qur'an so-called "Safwat al- Bayân" unfortunately has not been well-known sufficiently by the community of science and it has not been possessed of a quality which considered to be worthy.

The Commentary *Safwat al- Bayân* that written in Turkish (Ottoman) includes up to 73th verses of the Surah al-Baqara and was printed in one volume. *Safwat al- Bayân* could be put forward as an example for *tafsir bi'l-dirayah*.

Keywords: Musa Kazim, Safwat al- Bayân, interpretation, Ottoman Empire.

SAFVETÜ'L- BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L- KUR'ÂN'IN KAYNAK, ÖZELLİK VE MUHTEVA BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Giriş

Musa Kâzım Efendi (ö. 1920), 1910-1917 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlı hükümetlerde dört defa şeyhülislamlık görevinde bulunmuştur (Koca, 1999: 457-458). Şeyhülislamlık makamına gelmeden önce İttihat ve Terakki'nin İlimiye Şubesi içerisinde bulunmaktaydı. Hükümet değişimi ile bu cemiyetin iktidarı son bulduğunda, Musa Kâzım Efendi de yargılanmış ve sürgün cezası almıştır (Tunaya, 1984: I/19; Müftüoğlu, 1989: 9).

Resmi görevin olanca sıkıntı ve stresine rağmen düşüncelerini ve ilmi birikimini çeşitli vesilelerle kamuoyuna ulaştırma gayretinden geri durmayan Musa Kâzım Efendi, Kur'an tefsiri gibi uzun soluklu bir çalışmaya -her ne kadar sonunu getiremese de- girmekten de geri durmamıştır.

O dönem mütefekkirlerini genel olarak gelenekçiler ve modernistler şeklinde iki ana kutba ayırmak mümkündür. Şeyhülislam Musa Kâzım, yenilikçiler ile gelenekçiler arasında orta çizgiyi takip etmiştir. Yazdıklarında yeni bir medeniyet projesi sunma gayreti güden Musa Kâzım, mevcut müesseselerin iyileştirilmesini savunan ve bu doğrultuda öneriler sunan ıslahatçı bir ilim adamı profiline sahiptir.

Çok yönlü bir âlim olan Musa Kâzım Efendi idari görevleri yanında ilmi çalışmalardan da geri durmamış te'lif ve tercüme birçok eser kaleme almıştır. Bunların başında fıkıh, tasavvuf, kelim ve Arapça gelir. Eserlerinin bazıları basıldığı halde, el yazması halinde kalanları da vardır. Makaleleri, genellikle Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad gibi dergilerde yayınlanmıştır. Çalışmamızın konusunu oluşturan *Safvetü'l- Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsiri, İmparatorluğun siyasi, ilmi, iktisadi, hukuki vb. münakaşaların yoğun bir şekilde yaşandığı ortamda vücut bulmuştur. Kendisinin dini, siyasi ve hukuki alanla ilgili söylemleri hep münakaşa konusu edilmiş olsa da ne yazık ki söz konusu tefsiri, bilim dünyası tarafından yeteri kadar tanınmadığı için henüz üzerinde bir mütalaa yapılmamıştır. Hatta bu tefsirin, sis perdesinin arkasında kaldığını söyleyebiliriz.

Eğitimine ve ilimle olan münasebetine dair kendi ifadeleri şöyledir: *"Bu aciz tahminen on iki yaşında olduğum halde tarikat-ı celîle-i ilmiyeye sâlik oldum. Bi 'avn-i Hüdâ o zamandan bu âna*

kadar kâffe-i ahvâl ve ef'alimi o meslek-i âliyyenin muktazayâtına tevfiik etmeye vüs'û'm (gücüm) yettiği kadar çalışdım... ilm-i tefsir ve ilm-i tasavvuf ile de pek çok iştigâl ederek bu sayede Kur'an-ı Kerîm'in on cüzüne aid olan ve henüz ğayr-ı matbu' (basılmamış) bulunan takriben üç bin sahîfeyi hâvî bir Tefsîr-i Şerîf vücûda getirdim..." (Sırât-ı Müstakim: 8/169).

Musa Kâzım Efendi, 1313/1896 yılında İstanbul ruûs-i hümayunluğuna nail oldu. 1318/1900 yılında Mekteb-i Kudât muallimliğine atandı. Daha sonra, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi akâid muallimliğine ve arkasından Dârû'l-Fünûn ve Dârû'l-Muallimîn hocalıklarına atanarak, aynı anda dört ayrı yerde görev yaptı. Ayrıca Mekteb-i Hukuk'ta muhâkemât-ı hukûkiyye; Dârû'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi'ne bağlı Medresetü'l-Mütehassısîn'in tâli kısmında ise usûl-i fıkıh müderrisliği yaptı (Koca, 1999: 221). Maârif Nezâretinde kurulan Meclis-i Kebir-i İlmî üyeliğine, Hey'et-i A'yân'ın teşkili sırasında da Meclis-i A'yân a'zâlığına tayin edildi. Bu sıralarda İttihat ve Terâkki Cemiyeti'ne girdi (Sırât-ı Müstakim: 8/197-198).

Hocalığı sırasında ünlü edebiyatçılardan Muallim Nâcî'ye (1849-1893), usûl-i fıkıhtan Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ını okuttu. Yazacağı tefsirinde kendisine yardımcı olacağını düşünerek, zamanının tanınmış bir yazar, gazeteci ve yayıncısı olan Ahmet Mithat Efendi'ye (1844-1912) bu eserini takrir etti. En'am Sûresine kadar, Kur'an'ın yaklaşık üçte biri tamamlanana kadar bu takriirler devam etmiştir. *Safvetü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* adını verdiği tefsir notlarını kitap halinde basmak isteyen Musa Kâzım, resmi görevleri ve diğer günlük uğraşları sebebiyle bu arzusunu tam olarak gerçekleştirememiş; ömrünün daha sonraki dönemlerinde ise ancak Bakara Suresi 73. ayetine kadar olan kısmını bir cilt halinde (408 sayfa) tab' ettirmiştir (İlmiye Salnâmesi: 626; Kara, 1986: 47; Cömert, 2006: 8-9).

Kayıtlara göre Musa Kâzım Efendi'ye ait olduğu bilinen bazı telif eserler ve tercümeleer şunlardır:

- 1) *Safvetü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* (İstanbul 1335).
- 2) *İslam'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (İstanbul 1908).
- 3) *İslam'da Cihâd* (İstanbul 1916).
- 4) *Sûre-i İhlâs ve Alak* (İstanbul 1918).

- 5) *Külliyât-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım* (İstanbul 1920).
- 6) *el-Fetâvâ el-Kâzımıyye fî Islâhi'l-fetvâ et-Türkiye*.
- 7) *Devr-i İstibdâd Ahvâli ve Müsebbibleri* (İstanbul 1912).
- 8) *Strat-ı Müstakim ve İslam* gibi dergilerde yayınlanan makaleleri (Ceyhan, 1991: 141).
- 9) *Zevrâ ve Havrâ Tercümesi*: Ebu Abdillah Celâuddîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvâni es-Sıddîkî (ö. 908/1502)'nin mebde ve meâd konusundaki görüşlerini içeren "ez-Zevrâ ve'l-Havrâ" adlı eserinin tercümesidir (İstanbul 1335).
- 10) *Tercüme-i Vâridât*: Şeyh Bedrettin Simâvî (ö. 823/1420)'nin tasavvuf ve vahdet-i vücud anlayışı çerçevesinde yazmış olduğu eserinin tercümesidir (İstanbul 1907).
- 11) *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dair Bir Risalenin Tercümesi*: Karamani Muhammed Cemalledin Nuri'nin (veya Cemâleddîn İshâk Karamanî) vahdet-i vücud ile ilgili Arapça eserinin tercümesidir (İstanbul 1907).
- 12) İmam Gazali'nin *Tehafütü'l-Felasife Tercümesi* (Basılmamıştır).
- 13) İbn Rüşd'ün *Ecvibe Risalesi Tercümesi* (Basılmamıştır). (Koca, 1999: XXXI/222; Kara, 1986: I/47-48).

1. Safvetü'l-Beyân'ın Kaynakları

Her müfessir gibi Musa Kâzım da tefsirinde bazı eserleri kaynak olarak kullanmıştır. Taberî, İbn Kesîr, Zemaşşerî, Beydâvî, Fahreddin Razî, Ebu Hayyân, Kurtubî gibi rivayet ve dirayet tefsirlerini esas aldığı söyleyebiliriz. İsim zikrederek nakilde bulunduğu tefsirlerin sayısı az olduğu gibi, bunlardan naklettiği görüşler de fazla bir yekûn tutmaz. Makalenin fazla uzamaması için *Safvetü'l-Beyân*'da serdedilen görüşlerin hangi tefsire ait olduğuna işaret etmeyi gerekli görmedik. Zira böyle bir çıkarsama ve mukayesede bulunma ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Mesela sahabilerden Hulefa-i Raşidin, Abdullah b. Abbas (ö. 61/678) ve Abdullah b. Mes'ud'un (ö. 32/652) yanında, Tabiundan Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) nakillerde bulunmuştur. Sahabe ve tabiin görüşlerini klasik tefsirlerden alırken, yorumlarında Fahreddin Râzî (ö. 1209) (Musa Kâzım,

1336: 278) ve Zemahşerî (ö. 1183) (Musa Kâzım, 1336: 38) gibi müfessirlerden yararlanmıştır.

Mesela; “Mukatta’ harfleri” ile ilgili açıklamasında Hulefa-i Raşidin’in görüşlerine başvurur: *“Bu babda Hulefâi Râşidîn ve sair bazı Ashâb-ı Güzîn Hazerâtından rivayet edilen sözlerde meâlen işbu kavî-i sâlise karîb ve onu müeyyiddir. Ezcümle Hazreti (Ebubekir) Siddık (ö. 13/987) : في كل كتاب سر و سر القرآن اوائل السور yani ‘her kitabın bir sırrı vardır, Kur’an-ı Kerim’in sırrı da الم ve emsali gibi evail-i süverdir.’ demiş ve Hz. Ali (ö. 40/661) de: هذا حروف التهجي: ان لكل كتاب صفوة و صفوة الكتاب yani her kitabın bir iç yüzü vardır, bu kitabın iç yüzü de evâil-i süverdeki hurûf u teheccidir.’ buyurmuştur”* (Musa Kâzım, 1336: 30).

Abdullah b. Abbas’ın, “hurûf u mukataa” ile ilgili görüşlerine yer verirken Arapça’da bazen bir kelimenin baş harfi söylenerek o kelimenin kastedildiğini (ihtisar) belirtir ve Hurûf u mukataa’nın da bu tür bir anlam içerdiğini şöyle açıklar: *“Nitekim الم deki elif’in, ‘Âlâullah’a, lâm’in ‘Lütfullâh’a, mim’in ‘Mecdullah’a işaret olduğu ve ال ve حم ve ن kelimelerinin mecmu’ الرحمن lafzını teşkil etmekte bulunduğu Hazreti İbn Abbas’dan rivayet edilmiş ve diğer bir rivayette de müşârun ileyh hazretleri ‘elif Allah’tan, lam Cebrail’den, mim Muhammed’dan kinayedir’ buyurmuştur ki, bu rivayete göre “الم” lafzının kinaye kılındığı kelimeler itibarıyla ifade edeceği mealin: ‘Kur’an-ı Kerim taraf-ı ilahiden, lisân-ı Cibril ile Muhammed (s.a.s.)’e münezzeldir’ tarzında olması ihtimali kavidir”* (Musa Kâzım, 1336: 25-26).

Gayb kelimesinin anlamını açıklarken İbn Mesud’un yorumunu barındıran şu rivayeti nakleder: *“O muttakiler ki gayba iman ederler yani inanırlar ve farz olan namazı kılarlar. Ve kendilerine verdiğimiz rızıktan fukaraya infak ve it’âm ederler.”* (Bakara 2/3). *“... kendi tilmizlerinden ve kibâr-ı tâbiünden Hâris b. Kays’ın müşârun ileyh’e; ‘Siz Rasûlullahı ru’yetiniz sebebiyle indallah bize tekaddüm ettiniz’ demesi üzerine O da: ‘siz de Rasûlullahın gıyabında imanınız sebebiyle bize tekaddüm ettiniz. Çünkü hazret-i Rasûlün nübüvveti, zât-ı risâletpenâhilerini ayn-ı ittisafla görenler için bedâhet derecesinde idi. Yani O’nu görüp de iman etmemek, küfr-ü inadiden başka bir şey değildi. Binâenaleyh asıl fazîlet onu görmeden iman etmededir ki o da size ve emsâlinize nasip olmuştur. Kendisinden başka ma’bûd-u bilhak olmayan Cenab-ı Hakk’a kasem ederim ki Rasûl-i kibriyânın gıyâbında cidden iman eden herhangi bir kimsenin imanından daha efdal iman yoktur.’ demiş ve bu müddeâsını te’yid makâmında sure-i*

Bakara'nın ibtidasından bed' ile (başlayarak) أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ kavli şerifine kadar kıraat buyurmuştur” (Musa Kâzım, 1336: 55).

Tâbiûnun görüşlerine az da olsa yer vermiştir. Hasan el-Basrî ve Mücahid'den (ö. 103/721) yaptığı nakillerden bazıları şöyledir:

Musa Kâzım, يَا أَيُّهَا النَّاسُ hitabıyla başlayan ayetlerin Mekki, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا hitabıyla başlayan ayetlerin ise Medenî olduğunu söyleyen Alkame ve el-Basri'nin görüşlerine itiraz ederek bu genellemenin yanlış olduğunu gerekçeleriyle açıklar: “Zira bu meselede silsile-i risâletin müşârun ileyhimâ'ya ittisâli sahih ve sâbit olsa bile bu rivâyet “ النَّاسُ ” mefhumunun küffâra ihtisâs ve inhisârını mucib olmaz. Çünkü ehl-i Mekke'nin cümlesi kâfir değildir. Kâfir oldukları teslim edilse bile sebebin husûsu, hükmün umûmuna gayr-ı münâfidir” (Musa Kâzım, 1336: 181-182).

el-Basri'den yaptığı bir rivayette, بَقْرَةٌ صَفْرَاءٌ “Sarı inek” (Bakara 2/69) tamlamasını tefsir ederken صفرة kelimesi, فقوع ile kullanıldığında “halis sarı/sapsarı” anlamına geldiğini belirtir: “ فَاقِعٌ hakikatte “لُونٌ” in değil “ صَفْرَاءٌ ” nun sıfatı olduğu halde burada “ فَاقِعٌ ” sigasının “ لُونٌ ” e isnâdı ziyâde te'kid nüktesine mebnidir... Hasan-ı Basri Hazretlerinin “ صَفْرَاءٌ ” kavli-i şerifini “ سواد شديدة السواد ” “siyahlığı gayet şiddetli bir siyah inek (simsiyah)” diye tefsir eylediği rivayet edilmiştir... Filvâki “ صَفْرَاءٌ ” nun mukaddemâtı “ سواد ” dan olmak itibarıyla şu beyitte olduğu gibi “ سواد ” mânasında istimali sahih ise de “ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ ” nazm-ı şerifinde bu isti'mâli sahih değildir. Zira “ سواد ” mânasına “ صَفْرَهُ ”, “ فقوع ” ile te'kid olunamaz. Çünkü “ صَفْرَاءٌ حَقِيقَةٌ ” ye mahsus bir vasıftır” (Musa Kâzım, 1336: 388). Böylece bu konuda Hasan el-Basri'ye katılmadığını belirtmiştir. (Musa Kâzım, 1336: 387-388).

“Aşağılık maymunlar olun! dedik!” (Bakara 2/65) ayetinin tefsirinde, Mücahid'in, bu değişimin şekil ve surette olmadığını, “maymunlar gibi olun” anlamında teşbih yapıldığını, nitekim Cuma 62/5. ayette de aynı teşbihin yapıldığını belirttiğini nakleder (Musa Kâzım, 1336: 380).

Tefsirinde görüşlerine başvurduğu diğer müfessir, kıraat imamı ve dilbilimciler şunlardır: Abdullah ibn Kesîr (665-738), Ebu Bekr Âsım el-Kûfi (v. 127/745), Ebu Amr b. Alâ el-Basrî (698-771), Nâfi' b. Abdurrahman (v. 169/785), Halil b. Ahmed (718-786), Sibeveyh (v. 180/796), el-Ferrâ (761-822 (ö. 207/822), Ebu'l-Hasen el-Kisâi (737-805), Ebû Müslim İsfehânî (868-934), Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (874-936), Ebû Ali el-Fârisî (901-987), Fahrüddin er-Râzî (1149-1210), Sa'düddin Teftâzânî (1322-1390)

vb. (Musa Kâzım, 1336: 4, 8, 20, 51, 52108, 113, 114, 210, 242, 278, 304, 376, 380).

Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinde müracaat ettiği şahıslar ve kaynaklar elbette bunlardan ibaret değildir. Kimi zaman rivayet ettiği görüşe katıldığını suskun kalarak onaylamış, bazen de, “müfessirlerin beyânına göre”, “bazı müfessirlere göre”, “müfessirlerin çoğunluğuna göre”, “bazı ulemaya göre” diyerek, isim ve kaynak zikretmeden onların görüşlerini nakletmiştir (Musa Kâzım, 1336: 7, 14, 207, 349, 357, 376).

2. Safvetü'l-Beyân'ın Özellikleri

Çalışmamızın bu kısmında Musa Kâzım'ın tefsirinde takip ettiği metodu ortaya koymaya çalışacağız.

Eserin basılan kısmı dışındaki el yazmaların serencamı ile ilgili yaptığımız araştırmada, 7 Şubat 2012 yılında vefat eden İbrahim Subaşı'nda olduğuna dair bazı duyumlar aldık. Ancak bu bilgiyi tam olarak te'yid edebilmiş değiliz. Oğlu Hüsrev Bey ile yaptığımız görüşmede, babası Musa Kazım'dan kalan metrukenin henüz tasnifini yapmadığını, dolayısıyla şu an için kesin bir şey söylemenin doğru olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca, babasından kendisine intikal eden tüm eserlerin dökümünü yaptıktan sonra zaman geçirmeden sonucu ilim dünyası ile paylaşacağını da dile getirmiştir. Musa Kâzım'ın, henüz basımı yapılamamış el yazması halindeki bu kayıp ya da tasnif edilmemiş nüshanın kısa zamanda ilim ehlinin istifadesine sunulması en büyük temennimizdir.

Tefsirin başında yer alan “ifâde-i mahsûsa” bölümünde müellif, böyle bir eseri yazmadaki gayesini şöyle dile getirir: “... *bu kutsal kitabın tefsirine daha doğrusu tercümesine dair dilimizde yazılmış bir iki eserin, malum olan tahrir tarzı ve telif üslûbu, derin fikirler içeren kitabımızın ince manalarından ve yüce hükümlerinden, binde birini bile ifadeden âciz bulunduğu... hem de tefsir kitaplarından anlam çıkarmaya kudretleri olmayan din kardeşlerimize Kur'ân-ı Kerim'in hiç olmazsa zâhirî manasını ve mümkün olduğu kadar bazı ince manalar ve yüce hükümlerini, günümüz diliyle bildirmeye gayret etmek halis niyetiyle...*” bu tefsiri yazmaya başladığını belirtir (Musa Kâzım, 1336: 1).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Musa Kâzım'ın tefsirini yazmadaki asıl gayesi, Arapça kaynaklara ulaşamayan ve dini

ilimlerde yeterli bilgiye sahip olmayan Müslümanlara hiç olmazsa Kur'an'ın kısa anlamını, zahiri manasını kendi dillerinde (Türkçe) sunmaktır. Bir başka ifade ile tefsirin yazılmasındaki amaç; Kur'an'ı orijinal dilinde okuyup anlayabilecek seviyede Arapça ve dini bilgisi yeterli olmayanlara, kısa ve öz bilgileri sade bir anlatımla vermektir. Bu ifadeye göre, *Safvetü'l-Beyân*'dan ayrıntılı tahliller, derin ilmi meseleler, ihtilafli konular, felsefi incelemeler... vb. beklememek gerekir.

Safvetü'l-Beyân'ı incelediğimizde, şu temel özellikleri görebiliriz:

1) Müfessirlerin geleneğine uygun olarak ilk önce “Fatıha” ile kitabına başlar ve ayetleri/sureleri Mushaf'taki sıralamaya göre ele alarak tefsir eder.

2) Tefsiri yapılacak ayetin orijinal metni ve hemen altında ise Türkçe meali “icmâlen manası” başlığıyla verir.

3) Türkçe mealden sonra, “Tefsir” başlığı altında, ayetler arası münasebet kurmuş, ayette geçen kelime ve kavramlar, bilhassa Arapça gramer ve ilgili olan kelam, fıkıh ve diğer İslâmî ilimler bakımından incelemeye tabi tutmuştur.

4) Arapça gramer konuları ve kelâmî meseleler ön plana çıkmaktadır.

5) Ayette ilk kez geçen kelime/kelimeler dilbilgisi açısından ayrıntılı bir biçimde ele alınmış, o kelimenin köküne ve kökünden türetilmiş başka kelimelere ait bilgi vermiş, bu esnada çeşitli olasılıklar göz önünde tutmuştur. Aynı kelime başka bir ayette tekrarlandığında, bilgi tekrarı yapılmayarak önceki ayete atıfla yetinmiştir.

6) Ele aldığı ayetin tefsirine ilişkin birçok olasılık zikretmiş, ilgili gördüğü ayet gruplarını birlikte değerlendirmiştir. Bu ayetler kümesini verdikten sonra bazı ayetlerin tefsirini tamamlayıp, yeni bir ayete geçmeden önce, “Hülâsa-i tefsir”, “Tenbih”, “Fezleke” (Musa Kâzım, 1336: 18, 75, 76, 96, 174, 295, 319, 395, 198, 310) gibi başlıklar altında meal ve tefsirin kısa bir özetine yer vermiştir. Bu bilgiler son derece yararlı olup ayete yönelik itirazlar, yanlış anlamalar, en doğru ve isabetli mana, farklı yorumlar vb. bulunmaktadır.

7) Klasik tefsir metoduna uygun olarak, hadislerle yer vermiş, duruma göre Arap şiirinden istiṣhatta bulunmayı ihmal etmemiştir.

8) Ayetlerin i'rabı ve kelimelerin değişik okunuşlarını dikkate alarak, onlardan çıkarılabilecek farklı manalara yer vermiştir (Musa Kâzım, 1336: 8, 15, 35, 37, 41, 44, 47, 53, 69, 108, 109, 145, 165, 185, 186, 187, 189, 194, 195, 197, 198, 201, 203, 242, 243, 247, 248, 308, 328, 346, 365, 386).

9) Kıssalarla ilgili ayetleri tefsir ederken, tefsirlere ve bazen Tevrat'a başvurmuştur (Musa Kâzım, 1336: 349, 354, 355, 364, 369, 382, 391).

10) Kelâmî konularla ilgili ayetlerin tefsirinde itikâdî mezheplerin görüşlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmiş, kendi tercihini belirtmeden geçmemiştir (Musa Kâzım, 1336: 51, 52, 53, 59, 60, 61, 80, 81, 133, 134, 135, 136, 168, 347, 380).

11) Ayetlerin nüzul sebeplerini zikretmiştir (Musa Kâzım, 1336: 63, 125, 126, 238, 240, 336, 338, 362).

12) Kimi zaman ayetlerdeki nüktelere (ince manalar) işaret etmiştir (Musa Kâzım, 1336: 9; 10, 75, 130, 131).

13) Bazen bir konuya ait kısaca bilgi verdikten sonra o konuyla ilgili tafsilatı başka bir ayete havale etmiştir.

14) Değerlendirmeye aldığı herhangi bir konuyla ilgili farklı görüşleri belirtmiş, kendi tercihini delilleriyle sunmuştur.

Maddeler halinde özetlediğimiz *Safvetü'l-Beyân*'ın bu özelliklerini altı başlık altında örnekleriyle ele almak istiyoruz.

3. Safvetü'l-Beyân'ın Rivayet ve Dirayet Yönü

Musa Kâzım'ın tefsirinin dirayet yönü, rivayet yönüne göre daha ağırlıklıdır. Bununla beraber ayetlerin tefsirinde Kur'an'ın Kur'an ile hadislerle ve sahabe sözleriyle açıklanması ihmal edilmemiştir. Kur'an tefsirinde hemen bütün âlimlerce kabul gören ve uygulanan bu metodu (ez-Zerkeşî, 1957: II/175; İbn Teymiyye, 1988: 117; Albayrak, 1992: 11) o da eserinde aynen takip etmiştir.

Musa Kâzım Efendi, ... قَالَوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا “Dediler ki, ey Rabbimiz sen yücesin...” (Bakara 2/32) ayetinin tefsirinde şu açıklamayı yapar: “Meleklerin, bu ayette لَا عِلْمَ لَنَا cümlesinin başında سُبْحَانَكَ kelimesini iraddan maksatları evvelce kendilerinden vâki olan sualden özür dilemektir. Yani tevbe ve istiğfardır. Bunun içindir ki, bu kelime tevbenin anahtarıdır. Nitekim Hz. Musa, Allah’ın görme talebinden tevbesinde: سُبْحَانَكَ تَبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ “Sen yücesin, sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim” (A’raf 7/143) demiş ve Hz. Yunus da kavmine gazâbından nedâmetinde: سُبْحَانَكَ إِيَّيْ كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ “Senin şânın yücedir, ben zâlimlerden oldum.” (Enbiya 21/87) kelâmıyla itiraf-ı kusûr eylemiştir” (Musa Kâzım, 1336: 291).

Kur’an’ı en iyi bilen ve onun gâye ve maksadına muttalî olan Hz. Peygamber ’in (Cerrahoğlu, 1988: I/43) açıklamalarından hiçbir müfessir müstağni kalmadığı gibi Musa Kâzım da bu kuralı sürdürmüştür. Senet ve metin yorumuna girmeden hadisleri nakleden Musa Kâzım, kimi yerde ilk ravinin ismini anmıştır. Bazen de hadisi nakletmeden, “bu konuyu birçok hadis teyit eder” demekle yetinmiştir.

“Kendilerine rızık olarak verdiğimizden Allah yolunda harcarlar.” (Bakara 2/3) ayetindeki rızık kesin olarak helal rızık ifade ettiğini, ancak mutlak manada ‘rızık’ kelimesinin helal-haram her ikisine de şamil olduğunu iki madde halinde delillendirir. Burada, ayetin sebab-i nüzulünü naklederken, akâid’i ilgilendiren “rızık” konusunda Ehl-i Sünnetin görüşünü benimser ve Mutezileye itiraz eder (Bkz. el-Eş’arî, 1969: I/322; Şehristanî, 1976: I/53; Kâdı, 1988: 785-786).

Birinci delil olarak şunu zikreder: Def çalıp teganni eden (müzik söyleyen) *Amr b. Kurra*, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) huzuruna gelerek Müslüman olduktan sonra da bu işe devam etmek için izin ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “لقد رزقك الله طيبا فاخترت ما حرم الله ، عليك من رزقه مكان ما احل الله من حلاله “Şüphesiz sen Allah’ın sana helâl ettiği rızık yerine haram eylediği rızık ihtiyar ettin.” diyerek bundan men’ eder... Bu hadis-i şerifte Rasul-i Ekrem Efendimiz Hazretleri harama “rızık” tesmiye etmiş. Ta’biri â’harla ‘Allah’ın haram ettiği rızık ihtiyar ettin’ buyurmuş olduğundan bu hadis-i şerif haramın dahi rızık olduğuna sarâhaten delâlet etmektedir” (Musa Kâzım, 1336: 58-61; İbn Mace: I/208; el-Münâvî, ts.: I/138).

İkinci delil olarak, ömrü boyunca haram yiyen bir kimsenin, merzuk (rızıklanmış) olmaması gerekirdi ki bu varsayım batıldır. Zira “Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah’a ait olmasın”

(Hud 11/6) ayetinin, tüm mahlûkata rızık verenin Allah olduğunu belirttiğini söyler (Musa Kâzım, 1336: 61).

Ayetleri, hadislerle açıkladığı bir diğer örnek de şöyledir: “Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez...” (Bakara 2/26) ayetindeki فَوْقَهَا kelimesinin iki farklı manaya gelebileceğini belirtir ve “*Eğer nezd-i ilâhîde dünyanın sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı ondan kâfire bir içim su bile içirmezdi.*” hadisini delil getirir (Musa Kâzım, 1336: 244. Hadis için bk. Tirmizî, Zühd 13, 35-36).

Musa Kâzım’ın, ayetlerin tefsirinde rivayetlere sıkça başvurması kayda değer bir durum arz etmektedir. Nitekim naklettiği hadisler, ilim ehline kabul gören rivayetler olup İsrâiliyattan ve mevzû hadislerden kaçındığını söyleyebiliriz. Bu yönüyle Musa Kâzım Efendi, naklettiği rivayetlerde titiz davranmıştır, denebilir.

4. Safvetü’l-Beyân’ın Ulûmu’l-Kur’an Yönü

Musa Kâzım Efendi’nin tefsiri, Ulûmu’l-Kur’an bakımından önemli bir zenginliğe sahiptir. Esbâb-ı Nüzul, Nâsîh-Mensuh, Muhkem-Müteşâbih, Tenâsüb ve İncîcam, İcâzü’l-Kur’an, Kısasu’l-Kur’an, Mübhemâtü’l-Kur’an, Müşkilü’l-Kur’an, Hurûf-u Mukattaa gibi Kur’an İlimlerine dair pek çok örnek görmemiz mümkündür. Tefsirdeki bu örneklerden bazılarını işaret etmek istiyoruz.

Musa Kâzım, tefsirinde nüzul sebepleri ile ilgili kaynak zikretmeksizin bazı rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetlerin geneline yorum yapmadan aktarmış ve bunlar hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Genellikle, “bu ayet-i kerimenin sebab-i nüzûlü şu olaydır” der, sonra ilgili olayı nakleder. Kimi yerlerde ise nüzûl sebebine konu olan olayı anlatır, daha sonra “ayet bu olay üzerine nazil olmuştur” der. Bazen de nüzûl sebebini çağrıştıran ifadeleri kullanır.

Bakara 2/14. ayetin sebab-i nüzûlü ile ilgili, “*Bu ayet-i kerimenin sebab-i nüzûlü bervechi âti rivayet edilmiştir.*” der ve yorumda bulunmaksızın münafıkların reisi Abdullah b. Übey ile bir grup sahabenin konuşmalarını nakleder. Bu rivayete göre Abdullah b. Übey, samimi bir Müslüman olduğunu ispatlamak adına ashaba şirin görünmeye çalışmış, onları övücü birçok söz söylemiş, onlar da bu durumu Hz. Peygamber’e (s.a.s.) haber

vermeleri üzerine bu ayet nazil olmuştur (Musa Kâzım, 1336: 125-126).

Müfessirimize göre iki çeşit nesh vardır: 1. Bir nebinin şeriatında olan bir hükmün yine o nebinin şeriatında olan diğer bir hüküm ile neshedilmesi. 2. Önceki bir nebinin şeriatında olan bir hükmün daha sonra gelen nebinin şeriatında bulunan diğer bir hükümle neshedilmesi. Bu iki durumun da mümkün olduğunu belirten Musa Kâzım, önceki kitapların neshedilmesini, Tevrat ve İncil gibi semavî kitapların bir kısmının mensuh, bir kısmının muharref olduğunu, Kur'an-ı Kerim'in geçmiş kitapların fer'i hükümlerinin çoğunu neshettiğini (Musa Kâzım, 1336: 66) örnekleriyle dile getirir. Kur'an'ın kendi bünyesinde neshin varlığında herhangi bir tartışmada bulunmaz. Ancak onun, Kur'an'da neshin varlığını kabul edenler safında yer aldığını söyleyebiliriz (Musa Kâzım, 1314: 24-27).

Bakara 2/4. ayetini tefsir ederken Tevrat ve İncil'e icmâlen inanmanın "farz-ı ayn" olduğunu, teferruatına inanmanın ise ne farz-ı ayn, ne de farz-ı kifaye olduğunu söyler: "*Zira O kitapların münderecâtından bir kısmı mensuh ve bir kısmı da muharrefdir. Mensuh ve muharref olan bir şeye iman, manasızdır...*" (Musa Kâzım, 1336: 66, 331, 385-386).

Safvetü'l-Beyân'da haruf-u mukattaa konusu geniş yer tutar. Müfessir bu harflerle ilgili görüşleri, delilleri ve itirazları bir bir nakleder. Sonuçta kendi görüşünü de belirtir (Musa Kâzım, 1336: 131-132) ve hakikate en yakın olanın, kendisinin de savunduğu görüş olduğunu belirtir (Musa Kâzım, 1336: 20).

Bu harflerin bazı sûrelerin başında yer almasını iki önemli nüktede izah eden Musa Kâzım Efendi, öncelikle bunların tahaddî (müşriklerden Kur'an'ın benzerini getirmelerinin istenmesi) anlamına geldiğini belirtir. İkinci nükteyi de şöyle anlatır: "*Bu surelerden herhangi birinin kırâtına başlandığı zaman kulaklara ilk çarpan şeyin başlı başına bir nev-i mucize olduğunu ifadedir. Zira esâmi-i hurûfu kıraat etmek yani hurufâtı isimleriyle ta'dât eylemek o esâmiyi ders ve teallüm edenlere mahsus olduğundan hiç kimseden harf-i vâhid teallüm etmediği katiyyen ma'lum olan ümmi bir zattan bu kıratın sudûru şüphe yok ki bir nev-i harikadır. Bahusus şu esâminin malum olduğu vechile zikir ve terkibinde fenn-i edebde bütün emsâline faik bir edib ve arabın aciz kalacağı bervechi âti birçok esrâr-ı acibe ve dekâik-i amikaya da riayet edilmiştir*" (Musa Kâzım, 1336: 21).

Kur'an-ı Kerim'in fesahat ve belagatiyle ilgili ayetlere işaret eden Musa Kâzım, Arapçadaki derin bilgisini de bu yolla ortaya koymuş olmaktadır.

Son olarak Musa Kâzım'ın tefsirinde sık sık yer verdiği İ'cazu'l-Kur'an (Musa Kâzım, 1336: 10-11, 36, 85, 123-124, 145, 200, 209) konusundaki görüşlerine yer vermek istiyoruz. O, i'câz konusuna daha çok Kur'an'ın meydan okuma ayetleri çerçevesinde yaklaşmış ve ilgili ayetleri (Bakara 2/23; Yunus, 10/38; Hûd, 1 1/13; İsrâ, 17/88 vb.) yorumlayarak konuyu değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra dil ve üslup özellikleri fesahat ve belagat incelikleri ve gaybî haberleri içermesi gibi pek çok yönden Kur'an'ın mu'ciz olduğuna dikkat çekmiştir. Müfessirimiz, *İ'cazu'l-Kur'an* adlı bir makale neşretmiş ve bunu da Bakara suresinin 23 ve 24. ayetlerin açıklamasında tefsirine aynen almıştır (Musa Kâzım, 1336: 213-218). Musa Kâzım Efendi bu makalesinde Kur'an'ı Kerim'in i'cazını dokuz maddede izah etmiştir (Musa Kâzım, 1336: 214-216; Musa Kâzım, "İ'câz'ul-Kur'an", Sırât-ı Müstakîm, VIII, (Eylül 1324), I/107-108 ve IX). Kur'an'a yönelik batı kaynaklı saldırılara cevap oluşturan bu makale, oldukça ilgi çekici olup, vahyin güvenilirliğini yani kaynağının ilahi oluşunu hem akıl hem de nakil yoluyla açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır.

5. Safvetü'l-Beyân'da Kelâmî konular

Safvetü'l-Beyân, kelâmî konular açısından büyük bir zenginliğe sahiptir. O, kelim ile ilgili ayetleri tefsir ederken ele aldığı konuya dair ayrıntılı bilgiler verir. Allah'ın varlığı ve birliği, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, imanın tanımı, şefaat, rızık, teklif-i mâ lâ yutak, peygamberlerin masumiyeti gibi birçok kelâmî konuyu Ehl-i Sünnet çerçevesinde izah eder, konuyla ilgili görüşlere delilleriyle birlikte yer verir. Gerekli gördüğü durumlarda Mutezile, Hariciler, İbâhiye ve diğerlerinin görüşlerine atıfta bulunur ve onları tenkit eder. Ayrıca, Şiilerle Sünniler arasındaki itikadî ayrılıkların giderilmesi gerektiğini savunur ve bunun için bir münazara meclisi oluşturulmasını teklif ederek Müslümanların birliğini savunur: "*Şi' olsun Sünnî olsun, değil mi ki, 'Lâ ilâhe illallah, Muhammed Rasulullah' diyor, kendini Müslüman addediyor, onu daire-i ittihâda almalıdır...*" (Musa Kâzım, 1314: 294).

Kelami konularla ilgili onun görüşlerini yansıtan birkaç örnek aşağıdaki gibidir:

“...Allah dileseydi, elbette onların işitme ve görme duyularını giderirdi. Şüphesiz Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir.” (Bakara 2/20) ayetinin yorumunda: “Kudret, bir şeyi icâda gücü yetmek, iktidar olmak manasınadır... Kudret sıfatıyla Cenâb-ı Hakk tavsif olunduğu gibi insan da tavsif olunur. Fakat bu iki kudret arasında vucûh-u kesire ile fark vardır. Ezcümle, Hakk'ın kudreti zâtî ve sermedî (ebedî, süreklî), kulun kudreti ise arzî ve gayr-i daîmidir. Kezâ Hakk'ın kudreti acze münâfî, abdin kudreti ise acze gayr-ı münâfidir. Çünkü acz, abdin lazım mahiyeti, ondaki kudret ise Cenâb-ı Hakk'ın ona verdiği muvakkat bir âriyetidir (emanet, ödünç)...” diyerek Allah'ın kudret sıfatı ile kulların gücü arasında mukayese yapar (Musa Kâzım, 1336: 169). Bu açıklamasıyla, “Kul, fiilinin hâlıkıdır” görüşünü ileri süren Mutezileye (Kâdî, 1988: 324-326) karşı çıkar.

Allah'ın fiillerinin ve sıfatlarının kulların e'faline benzemediğini açıklarken şöyle der: “Ey insanlar, size ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (azaptan) korunasınız.” (Bakara 2/21) ayetindeki لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ daki لَعَلَّ fiil-i müşâbehe olub da isim ve haberi olan hurûf cümlesindedir. Manası تَرْجِي (teraccî) dir. Yani ‘matlub olan bir şeyin husûlünü ümide mevzûdur.’ Mesela لَعَلَّ اللهُ يَغْفِرَ ذُنُوبِي deniyor ki, ‘Hüdây-ı Müteâlin günahımı af edeceğini ümit ederim’ demektir. اِشْفَاق (işfâk) yani ‘arzu edilmeyen bir şeyin vukuûndan tevakkî ve ihtiraz’ manasında dahi müsta'meldir. لَعَلَّ زَيْدًا يَمُوتَ kavlinde olduğu gibi ki, ‘Zeyd'in vefat edeceğinden korkuyorum’ demektir. Burada تَرْجِي manasına olduğu malûmdur. Fakat bu teraccîden maksat, Hakk'ın değil ibâdın teraccîsidir. Çünkü Cenâb-ı Hakk, اِشْفَاق ve تَرْجِي gibi şeylerden kat'iyen münezzehtir. Şu halde Kur'an-ı Kerim'in herhangi ayetinde bu edatın zikri ibâda nisbetledir.” (Musa Kâzım, 1336: 185, 105,130, 241; El-Eşari, ts.: I/261-262).

Melekler hakkında Bakara 2/30. ayeti açıklarken “melek” kelimesini irdeler (Musa Kâzım, 1336: 278) ve bu nurani varlıklara inanmanın asıl dayanağının şer'i deliller olduğunu, aklen de bunun mümkün olduğunu belirtir. Semavi ya da semavi olmayan bütün din mensuplarının ve hatta hiçbir dine mensup olmadığı halde yalnız Allah'a inanan kadim felsefecilerin bile meleklerin varlığını kabul ettiklerini, fakat onların hakikat ve mahiyetinde ihtilaf ettiklerini söyler (Musa Kâzım, 1336: 278-279).

Peygamberlerin sıfatlarıyla (ma'sumiyetleri) ilgili Mutezilenin görüşlerini, Ehl-i Sünnetin bakış açısını esas alarak tenkit eder

ve çeşitli deliller sunarak açıklamalarda bulunur (Musa Kâzım, 1336: 199-208, 313, 315; Kâdı, 1988: 573-575).

Haşrin imkânı ile ilgili açıklamalar yapar (Musa Kâzım, 1336: 236-237, 274-275). Ahiretteki hayatın ruhani mi cismani mi olacağına dair görüşlere de yer veren Musa Kâzım, Ehl-i Sünnetin, “meâd’ın hem ruhânî hem de cismanî olacağı” görüşünü kabul eder ve ahiretteki hayatın keyfiyetine dair açıklamalar yapar (Musa Kâzım, 1336: 234-237).

İman-amel ilişkisi üzerinde duran Müfessirimiz, Bakara 2/3. ayetin tefsirinde, imanın tasdikten ibaret olduğunu, ancak ahiret mutluluğu için lisânen ikrarın da gerekli olduğunu belirtir (Musa Kâzım, 1336: 52-53).

Büyük günah işleyen fâsığın ahiretteki durumu hakkında Mu'tezile ve Haricilerin iddialarını zikreder ve bu görüşleri Bakara 2/5. ayeti delil getirerek tenkid eder (Musa Kâzım, 1336: 75-76; Kâdı, 1988: 712-718; Şehrîstânî, 1976: I/45).

Bakara 2/48. ayete dayanarak Mu'tezile'nin şefaatin nehyine istidlalde bulduklarını, hâlbuki bu ayetin kâfirlerden bahsettiğini ve onlar hakkında şefaatin nehyine delil olduğunu belirtir. Müslümanlar hakkında şefaatin olacağına dair ise birçok ayet ve hadise işaret eder (Musa Kâzım, 1336: 347).

Mu'tezile, Kur'an-ı Kerim'in hudûsüne (mahlûk) dair geçmiş zaman kiplerini (fiil-i mazi sıgaları) delil olarak ileri sürer. Onlara göre, “Ebu Cehil vb. inanmayanlar hakkında كَفَرُوا ‘küfrettiler’ denmesi, o kâfirlerin bu ayetten önce küfürle muttasıf olmalarını gerektirir. Dolayısıyla bu durum Kur'an'ın hudûsünü zorunlu kılmaktadır”, şeklindeki iddialarına şu sözlerle itiraz eder: “*Sizin zikrettiğiniz şu delilden lazım gelen şey, kelâm-ı ezelinin hudûsü değil; bu kelâmın ta'allukâtının hudûsüdür. Kelâm-ı ezelinin ta'allukâtının hudûsünde ise niza' mahal (ihtilafa imkân) yoktur*” (Musa Kâzım, 1336: 80, 81).

6. Fıkhi konular bakımından Safvetü'l-Beyân

Musa Kâzım Efendi, çok detaylı olmasa da fikhî hüküm içeren ayetleri yorumlamıştır. Kendisi mezhepte Hanefî olmasına rağmen, mezhep taassubuna girmemiş, bu durumun insanları husûmete götürebileceğini belirtmiştir:

“Fırka-yı İslâmiyye arasında birçok nizâlar olmuş, İslâm tefrikaya düşmüş, birçok mezhepler çıkmış. O mezâhibden bir kısmı el'ân bâkî... Bunlar Ehl-i Sünnet olmakla beraber, ahkâm-ı fer'iyede bize muhâlifdir... Bu ihtilâfı yekdiğerimize karşı husûmet sûretinde göstermemeliyiz... Bir mezheb diğerk mezheb ehlini katiyyen hasım addetmemeli” (Musa Kâzım, 1314: 293-294).

Besmele'nin Kur'an'dan olup-olmadığı konusuyula ilgili olarak fakihlerin görüşlerini nakleder ve kendisi herhangi bir tercihte bulunmaz: “Mekke-i Mükerrreme ve Kûfe eimme-i kurrâ ve fukahâsıyla İbn Mübârek ve Şâfî rahimehumullah hazerâtına göre, evâil-i süveri Kur'aniye'de olan besmele-i şerife surelerden cüzdür. Medine-i Münevvere ve Basra ve Şam eimme-i kurrâ ve fukahâsıyla İmam Mâlik ve Evzâi rahimehumullah hazerâtına göre evâil-i süverde olan besmele-i şerife, mahzâ teberrük için yazılmış olup hiçbir sûreden cüz' olmadığı gibi Kur'an'dan dahi değildir.” der ve bu konuda diğerk görüşlere yer verir (Musa Kâzım, 1336: 2-3).

“Âmîn” lafzının ittifakla Kur'an'dan olmadığını, Fatiha suresinin bu kelimeyi söyleyerek bitirmenin sünnet olduğunu belirtir ve delil olarak: “Fatiha'dan fâriğ olduğum zaman ”âmîn” demeyi bana Cibril ta'lim eyledi ve 'âmîn' lafzı, mektup üzerine basılan mühür gibidir.” hadisini nakleder (Musa Kâzım, 1336: 17-18. *عَلَّمَنِي جِبْرِيلُ "آمِينَ" عِنْدَ فَرَاغِي عَنِ الْفَاتِحَةِ وَقَالَ أَنَّهُ كَالْحَتْمِ عَلَى الْكِتَابِ*. Hadisle ilgili olarak bk., İbn Kesîr, 2000: I/229-234; ez-Zemahşerî, 1987: I/18).

Fatiha suresinin tefsirinde, cemaatle namaz konusuna değinir ve şöyle der: *إِيَّاكَ نُعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* “Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz.” (Fatiha 1/5) ayetindeki *نَسْتَعِينُ* ve *نُعْبُدُ* fiillerindeki (ن) nun, nûn-u cem'idir. Binâenaleyh bu fiillerin tahtında müstetir olan نحن zamiri, kârî ile namazda hazır bulunan cemaate ve sâir muvâhidine râcîdir. Bunun hikmeti ise aleliştirak edilen ibadet ve istiânenin karîn-i kabul ve icâbet olmasına tenbihtir. Çünkü kârî, ibadet ve duasında ihvân-ı dinini kendine şerik kılarısa onların için de melâike-i kirâm ve evliyây-ı fehâm gibi birçok müstecâbudda'veti ecille bulunacağından onların feyz ve bereketiyle kendi ibâdet ve duasında mazhâr-ı kabûl ve icâbet olacağı me'mûü kavidir. Ve bunun içindir ki, cemâtle namaz meşrû olmuştur” (Musa Kâzım, 1336: 11-12).

7. Saffetü'l-Beyân'ın Dilsel Yönü

Bu bölümde Saffetü'l-Beyân'ın ağırlıklı yönünü oluşturan lügat, sarf, nahiv, belagat, kıraat, şiirden istişhadda bulunma,

umûm-husûs, mutlak-mukayyed gibi lisan yönüyle doğrudan veya dolaylı bağlantılı olan özelliklerine yer vereceğiz.

Kur'an-ı Kerim'in i'cazının bir yönü de Arapçanın kullanımını en veciz bir şekilde gerçekleştirmiş olmasıdır. Binaenaleyh Kur'an'ı yorumlayabilmek için bir müfessirin Arap dilini ve üslûbunu, belagat ve fesahat yollarını bilmesi gerekir (Bakara 2/23, 24).

Musa Kazım da tefsirinde Arapça dili, fesahat ve belagati ile ilgili ayetlerdeki hemen her kelimeyi değerlendirmeye almıştır. Hatta tefsirinin en önemli özelliklerinden birinin, ayetleri lûgat, sarf ve nahiv kaideleri yönünden izah etmesi ve tahlile tabi tutması, fesahat ve belagat yönlerine açıklık getirmesidir denebilir. Ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojilerini, lûgavî ve ıstilahî manaları ayet, hadis ve şiirlere dayanarak izah etmiş, kelimelerin Araplar arasında kullanım şekillerine, ayetlerin i'rabına, cümle yapısına, takdim ve te'hir, te'kid, hazif ve i'lâl durumlarına sık sık temas etmiştir. Bu bakımdan *Safvetü'l-Beyân*'ın büyük bölümünün sarf ve nahve ilişkin bilgilerle dolu olduğu söylenebilir (Cömert, 2006: 85, 96).

Bakara 2/24. ayetteki “ لَنْ ” edatı üzerinde durur ve kelimenin köküyle ilgili şu tesbitte bulunur: “ لَنْ ” lafzı, “ لَ ” gibi nefy-i müstakbel edatıdır ve “ لَ ” dan eblağdır. Zira “ لَ ” nefy-i mutlak, “ لَنْ ” ise nefy-i müekked ve müebbed edatıdır. İmam Sibeveyh'e göre bu edat bir kelime-i asliyedir. Fakat İmam Halil'den bir rivayete göre bunun aslı “ لا أَنْ ” dir. Kesret-i isti'mâlinden (çok kullanılması) nâşi hemze hazf olunmuş ve ictimâi sâkineyni (iki sakın harfin yanyana gelmesini) def için “ ا ” (elif) dahi sâkıt olarak “ لَنْ ” kalmıştır. İmam Ferrâ'ya göre aslı “ لَ ” dir. Elif, “nun” a kalb olarak “ لَنْ ” olmuştur.” (Musa Kâzım, 1336: 210, 38, 242, 336).

Bakara 2/23. Ayetteki “ مِنْ مِثْلِهِ ” kelimesindeki zamirin (ة) ırcasında farklı vecihlere ve bu farklılığın doğurduğu değişik anlamlara şöyle işaret eder: “ مِنْ مِثْلِهِ ” (ayette geçen) “ سُورَةٌ ” kelimesinin sıfatıdır. Zamir “ مِمَّا نَزَّلْنَا ” daki “ ما ” ya yani Kur'an-ı Kerim'e râcidir. “ مِنْ ” teb'iziyye veyahut beyâniyedir. Bu vücûhun cümlesine göre nazm-ı kerim: (belagat ve hüsn nazmından Kur'an-ı Azimuşşân'a mûmâsıl bir sûre getiriniz) manasını ifade eder. Veyâhut “ مِنْ مِثْلِهِ ” deki “ مِنْ ” ibtidaiyye, zamir de “ عِنْدَ ” e yani Hz. Peygamber'e râci' olup nazm-ı kerim: (Abdimiz gibi ulûm teallüm etmemiş ve yazı yazmamış bir beşer-i ümmiden Kur'an'a benzer bir sûre getiriniz) mealini müş'irdir. Fakat bu zamirin “ ما ” ya, vahy-i

münezzele rüçû' "عَبْدٌ" e yani münezzelü aleyhe (peygambere) rüçûuna vüçûhu âtiye ile müreccahtır..." (Musa Kâzım, 1336: 203, 15, 17, 35, 37, 38, 41,44, 47-50, 53, 86, 102, 207, 122, 131-132, 185, 187, 189, 197, 198, 242-243, 247, 248, 258-259, 308, 328, 346, 365, 386, vd.).

Bakara 2/34. ayetteki "secde" kelimesini açıklarken, lügatta tevazu ile alçalmak, aşağıya eğilmek manasında olduğunu, ıstılahta ise ibadet kastıyla alını yere koymak anlamına geldiğini, ilgili ayette bu iki mananın da kastedilmiş olabileceğini belirterek, her iki duruma göre ayete anlam yükler (Musa Kâzım, 1336: 299, 310, 5, 11, 40, 50, 58, 62, 65-66, 74, 79, 82, 116, 221, 229, 310, 335, vd.).

Kur'an tefsirinde kelimelerin manasını tespitite şiirden istişhad önemli bir metottur. Nitekim Musa Kâzım Efendi de, ayetleri yorumlarken şiirden istişhadta bulunarak kelime tahlilleri yapmıştır:

Fatiha 1/4. Ayetteki, الدِّينِ kelimesinde şiire başvurur: "...Humâse'nin (Onlar ile beynimizde (aramızda) adâvetten başka bir şey kalmadığından bize mücâzât ettikleri gibi, biz de onlara mücâzât eyledik) manasına olan, "وَلَمْ يَبْقَ سِوَى الْغُدْوَا * ن تَنَاهُمْ كَمَا دَأَلُوا" beytinde dahi "دين" kelimesi ceza manasında isti'mâl edilmiştir" der (Musa Kâzım, 1336: 8, 64, 72, 98-99 vd.).

Musa Kâzım'ın lügat, sarf ve nahiv konularına oldukça fazla yer vermiş olması, O'nun İslami ilimler ve Arapçayla ilgili sağlam bir altyapısının olduğunu ve bunu Kur'an tefsirine başarıyla yansıttığını göstermektedir. Makalemizin gereğinden fazla uzamaması için, diğer örnekleri eserin ilgili sayfalarına havale etmek istiyoruz (Musa Kâzım, 1336: 3, 4, 6, 7, 14, 23, 47, 56, 62, 70, 82, 94, 102, 110, 127, 132, 143, 151, 166, 171, 184, 192, 200 vd.).

Önemine binaen Musa Kâzım'ın üzerinde durduğu Kur'an'ın i'cazı, fesahat ve belagat özelliklerine de birkaç örnekle yer vermek istiyoruz.

"Fasih bir sözün muktezây-ı hale mutabık olarak ifadesi" (Bolelli, 1993: 20) şeklinde tarif edilen belagat ilminin en önemli örneğinin Kur'an-ı Kerim olduğunda kuşku yoktur.

Musa Kâzım, Kur'an'daki mecaz, kinâye, istiâre, teşbih gibi durumlar, üslup incelikleri, lâfızların manaya uygunluğu vb. konulara değinir. Ayetler arasındaki uyuma da işaret eder. O, bu

izahları yaparken genelde kendi görüşünü ortaya koymuştur. Bunun yanında zaman zaman, isimlerini zikretmeden âlimlerin görüşlerine de atıfta bulunmuştur.

Mübalağa ve mecaz sanatına verdiği örnekte: (Bakara 2/19) “Şu halde “أَصَابِعُ” parmaklar demek ise de burada mecâzen “أَنَامِلُ” yani “parmakların uçları” manasındadır. “أَنَامِلُ” yerine “أَصَابِعُ” lafzının zikr buyurulmuş olması bu makamda mübâlağa manası maksûd olduğuna tenbih içindir” (Musa Kâzım, 1336: 159, 53, 75, 103) der.

O, “Bir şeyi kendi adıyla değil de herhangi bir yönüyle benzetildiği başka bir şeyin adıyla anma şeklinde tanımlanan “İstiâre” ile ilgili olarak Bakara 2/7. ayetteki “خَتَمٌ” ve “غَشَاوَةٌ” tabirlerinin, istiare tarikiyle mecaz olduğunu belirtir (Musa Kâzım, 1336: 89, 252, 383, vd.).

Bakara 2/9. ayetteki kıraat farklılığını şöyle belirtir: “يُخَدِّعُونَ” fiilinde birçok vücûh-i kıraat varsa da bu vücûhdan ikisi en ziyâde iştihâr etmiştir ki, biri sülâsîden وَمَا يُخَدِّعُونَ diğeri de müfâaleden وَمَا يُخَادِعُونَ kıraatidir. Eimme-i Kurrânın ekserisi birinci kıraati tercih etmişlerdir. Zira münâfıklar ile nefisleri yekdiğerine bizzat muğâyir değildir. Haddi zatında ikisi şey’i vâhiddir. Aralarındaki muğâyeret itibâridir. خَدَعُ nun yani “aldatmak” fiilinin münâfıklardan nefislerine taallukunda ve bu sûretle, o fiilin tahakkukunda şu muğâyeret-i i’tibâriyyenin kifâyet edeceği ise şüphesizdir... Hâlbuki وَمَا يُخَادِعُونَ fiilinin masdarı olan مُخَادَعَةٌ nun tahakkukunda tarafeyn arasında muğâyeret-i i’tibâriyye gayr-ı kâfidir. Çünkü مُخَادَعَةٌ ancak yekdiğerine bizzat muğâyir olan iki kimse arasında mutaseverdir. Münâfıklar ile nefisleri arasında muğâyeret-i zâtiyyenin bulunmadığı ise dergârdır (aşikârdır). Binâenaleyh fül-i mezkûru مفاعله babından وَمَا يُخَادِعُونَ diye kıraattan, bab-ı sâlisden وَمَا يُخَادِعُونَ kıraati evlâdır. Maahâzâ eimme-i kurrâdan Nâfi, İbn Kesîr, Ebû Amr rahimehumullah hazerâtı da ikinci kıraati ihtiyar etmişlerdir” (Musa Kâzım, 1336: 108).

Kıraatle ilgili verdiği bir diğer örnekte: "...Onlar için orada tertemiz eşler de vardır..." (Bakara 2/25) ayetindeki (مُطَهَّرَةٌ) kelimesinin: مُطَهَّرَةٌ – مُطَهَّرَاتٌ – مُطَهَّرَةٌ şeklinde üç farklı kıraatle okunabileceğini söyler. Bunlardan en beliğ olanının (مُطَهَّرَةٌ) kıraati olduğunu şöyle belirtir: "Zira bu kıraat, cennette mü'minlere va'd olunan ezvâcın bütün nâkısalarından ve ancak taraf-ı Bâri'den tadhîr edilmiş olduklarını müş'irdir" (Musa Kâzım, 1336: 230, 231, 8, 113, 259, 328).

Musa Kâzım'ın tefsirinde dilsel tahlillerin ağırlıklı olduğunun altını bir kez daha çizmek istiyoruz. Ancak Müellif kelime tahlillerini, sarf ve nahv bilgilerini, cümle çözümlemelerini son derece yerinde ve yeterli ölçüde kullanmıştır. Manayı kavramaya yönelik bu kelime ve cümle tahlilleri okuyucuya bıkkınlık vermemektedir. Okuyucu, gramatik ve dilsel çözümlemeleri okuduğunda kendisini, ayetin manasını rahatlıkla anlayıp kavrayacak bir seviyeye ulaştığını fark eder. Kısaca, okuyucuya usanç veren lüzumsuz ve gereğinden fazla gramer bilgilerinin yer almadığını, ayetlerin manalarının dilsel tahlillerle gölgelenmediğini söyleyebiliriz.

Bu tespitin, belirli seviyede Arapçaya vukûfiyeti olan, okuduğunu anlayabilecek bir alt yapıya sahip okuyucular için geçerli olduğunu belirtmeliyiz. Aynı şeyi, Arapçayla ilgili pek bilgi sahibi olmayanlar açısından söylememiz mümkün değildir. Belki de onlar tefsirdeki dilsel çözümlemelerden rahatsız olacak, ilahi mesajın anlamının tam olarak okuyucu kitlesine sunulmadığını iddia edeceklerdir.

Nitekim Ö. N. Bilmen, *Safvetü'l-Beyân*'ın bu özelliğine işaretle: "...kelimât-ı Kur'aniyye, başta Türkçe tefsirde görülemeyecek derecede bir i'rab ve kavâid tahliline tâbi tutulmuş..." (Bilmen, 1973: II/775) demiştir.

8. Saffetü'l-Beyân ve Kur'an Meali

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Musa Kâzım her ayetin orijinal metnini verdikten sonra onun tercümesini/mealini, "İcmâlen Manası" başlığı altında sunmuştur. Şayet tefsir tamamlanmış olsaydı, aynı zamanda ortaya bir de Kur'an meali çıkmış olacaktı. Ayetin Türkçe karşılığına, "İcmâlen manası" başlığını kullanmasının önemli olduğunu ve üzerinde durulması gerektiğini belirtmeliyiz.

Türkçe Kur'an çevirileriyle ilgili eserlerin isimleri genellikle "Kur'an meali, tercümesi, çevirisi" şeklindedir. İcmali mana, toplu/genel manayı ifade eder ve müellifimiz, ayetin tercümesi için seçtiği bu başlık ile tam bir Kur'an tercümesi yapılamayacağını, yaklaşık bir mana vermeyi hedeflediğini zımnen belirtmiş olmaktadır. Nitekim ayetlerin meallerinde bu ilkeye uyduğunu ve lafızdan ziyade manayı öncelediğini görmekteyiz. Her ne kadar Kur'an'ın tamamının tercümesi mevcut olmamakla beraber, tefsirde yer alan ayet meallerinde (Fatıha ve Bakara 73. ayete kadar) takip edilen metot, bize bir kanaat sunmaktadır.

Musa Kâzım'ın, ayet tercümelerinde benimsediği metodu birkaç örnekle daha iyi anlamak mümkündür:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın ismiyle okurum. Her hamd ve sena, Rabbu'l-âlemin, Rahmân, ve Rahîm, Mâlik-i yevmi'd-din olan Allah'a mahsusdur. Yâ Rabb! Ancak sana ibadet eder ve ancak senden istiâne ederiz. Yâ Rabb! Bizi tarîk-i müstakime hidâyet et! Kendilerine in'âm ettiğin kimselerin yoluna bizi irşad et! Üzerlerine gadab teveccüh etmiş ve doğru yoldan sapmış olanların gayri kimselerin yoluna bizi irşad et!” (Fatıha 1/1-7; Musa Kâzım, 1336: 2-15).

“Ve o müttakiler ki sana inzal olunan Kur'an'a ve senden evvel enbiyaya inzal edilen Tevrat, İncil ve sâire gibi kütüb-i semâviyyeye iman ve yevm-i ahirete i'kân ederler. Yani nefsi'l-emre muvâfık olarak bilâ şek itikad ederler” (Bakara 2/4; Musa Kâzım, 1336: 63).

“Münafıklara, ‘insanların yani hulûsi kalb ile iman eden zevât-ı kâmilenin imanı gibi iman ediniz’ denildik de, onlar (kendi aralarında) ‘biz o süfehâ gibi iman eder miyiz!’ derler. Mütenebbih (dikkatli-uyanık) olunuz ve şüphede bulunmayınız ki süfehâ ancak kendileridir” (Bakara 2/13; Musa Kâzım, 1336: 119-120).

Bu ayet tercümelerden de görüleceği üzere, Musa Kâzım, Türkçe mealde akıcı ve edebi bir anlatım dili kullanmıştır. Lafzın delalet ettiği mana dışına çıkmamakla beraber, yoruma dayalı bir tercüme stilini (serbest tercüme) benimsemiş, parantez içi açıklamalara yer vermiştir. Kelime ve deyimlerin Türkçedeki karşılığından ziyade Arapça kelimelerin orijinalini kullanmayı tercih etmiştir.

Burada ayrı bir başlık açmaya gerek görmeden, Safvetü'l-Beyân'ın birkaç özelliğine daha işaretle yetinmek istiyoruz.

Musa Kâzım, tefsirinde müspet bilimin verilerinden yararlanmayı da ihmal etmeyerek (bilimsel tefsir), ilgili ayetleri bu doğrultuda yorumlamıştır. Bakara 2/29. ayette geçen “seb'a semavat” (yedi kat gök) ifadesinin tefsirinde, Batlamyus'un evrenin yaratılışıyla ilgili binlerce sene önceki teorisinin artık geçersiz olduğunu, bilimin ortaya koyduğu yeni verilerle ayetleri yorumlamak gerektiğini belirterek “yedi kat gök”ü üç başlık altında açıklar (Musa Kâzım, 1336: 269-274).

Müteşâbih ayetleri, zât-ı ilahiye uygun bir mana ile yorumlamıştır. *ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ* ayetini (Bakara 2/29) “*Semâyi icâda kasedetti*” şeklinde tercüme ederek “istivâ” kelimesini, ayetin siyak-sibakına ve Arapça dil kurallarına göre değerlendirerek açıklamıştır (Musa Kâzım, 1336: 266-268).

Sonuç

Musa Kâzım Efendi, müfessir, fakih, mutasavvıf ve mütekellimlik vasıflarına haiz olmasının bir sonucu olarak, bu alanlarla ilgili eserler vermiştir. *Safvetü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an* adlı -maalesef tamamlanamayan- tefsiri de bu eserlerinden birini oluşturmaktadır.

Tefsirini, Osmanlıca yazmıştır. Eser, bilinen klasik tefsir metodu ile telif edilmiştir. Esbâb-ı nüzul, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih vb. Tefsir Usûlü konularına yer vermiştir. Rivayet yönü olmakla beraber, ağırlıklı olarak bir dirayet tefsiri özelliğine sahiptir. Tefsirin, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yazıldığı dikkate alınır, kelime ve cümlelerin kısa ve öz, anlaşılır, sade ve akıcı, günümüz Türkçesine oldukça yakın ifade ve üslup tarzına sahip olduğu; ağırdal ve anlaşılması zor ifade ve terkiplerden kaçınıldığı görülmektedir.

Tefsirinde inanç ve ibadet konularını Ehl-i Sünnet bakış açısı çerçevesinde ele almış, deliller sunmuş ve katılmadığı görüşlere tenkitler yöneltmiştir. Lügat, sarf ve nahiv konularına oldukça fazla yer vermiştir. O, ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojilerini, lügat ve ıstılah manalarını ayet, hadis ve şiiere dayanarak izah etmiş, kelimelerin Araplar arasında kullanılış şekillerine takdim, te'hir, te'kid, hazıf ve i'lâl, mecaz, kinaye, istiâre, teşbih, üslûp incelikleri, lafızların manaya uygunluğu gibi konulara sık sık temas etmiştir. Tefsirinin büyük bölümü sarf ve nahve ilişkin dilsel açıklamalardan oluşmaktadır. Bir tefsirde olması gereken temel nitelikleri sergileyerek, okuyucuya Kur'an mesajını ulaştırmayı hedeflemiştir.

Safvetü'l-Beyân'ın, mevcut tefsirlerle kıyaslandığında dilinin Osmanlıca olması ve hedeflenen okuyucu kitlesi önem arz etmektedir. İçerdiği bilgiler, bunların ele alınış şekli, getirdiği bakış açısı bakımından dini ilimlerde ve özellikle Arapçada belli seviyede bilgi birikimine ve altyapıya sahip okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Kuru bir bilgi aktarımı yoktur. O, benimsediği görüşleri deliller sunarak mücadeleci bir ruhla savunmakta, mukadder sorulara cevaplar vermekte, kapalı kalan bir alan

bırakmamaya özen göstermektedir. Bu ve benzeri yönleriyle tefsir, nev-i şahsına münhasır, orijinal, faydalı ve güzide bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Kur'ân-ı Kerim Meâli*. (2001). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Albayrak, Halis. (1992). *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri)*, İstanbul: Şule Yayınları,
- Bilmen, Ömer Nasuhi. (1973). *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bolelli, Nurettin. (1993). *Belagat*. Marmara Üniv. İstanbul: İlahiyat Fak. Yayınları.
- Cerrahoğlu, İsmail. (1988). *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- (1985). *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ceyhan, Abdullah, (1991). *Sırat-ı Müstekîm ve Sebilürreşâd Mecmualarının Fihristi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Cömert, Derya. (2006). *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜSBE.
- Dini Kavramlar Sözlüğü*. (2010). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Heyet. (1989). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. (ts.). *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve'h-Tilâfu'l-Musallîn* (Tah. M. Muhyiddin Abdulhamid). Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida. (2000). *Tefsiru İbn Kesîr*. Kahire: Müessesetü Kurtuba.
- İbn Teymiyye. (1988). *Mukaddime fi Usuli't-Tefsir*. Beyrut.

İlmiye Sâlnâmesi. *Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhü'l-İslâmları*. (1998). (Haz. S. A. Kahraman, A. N. Gültekin, C. Dadaş). İstanbul.

İslam Ansiklopedisi. (1978). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Kâdı Abdulcebbâr. (1988). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Tah. Abdulkerim Osman). Kahire: Mektebe Vehbe.

Kara, İsmail. (1986). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*. İstanbul: Risale Yayınları.

Koca, Ferhat. (2002). *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, Külliyyat, Dini ve İctimâi Makaleler*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Koca, Ferhat. (1999). "*Musa Kâzım Efendi*" DİA. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kütübü Sitte. (1981). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Mennâu'l-Kattân. (1981). *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

Musa Kâzım Efendi. (1336). *Safvetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*. İstanbul: Matbaa Amire.

----- (1336). *Külliyyat, Dini ve İctimai Makaleler* (Tercüman-ı Hakikat). Evkaf-ı İslamiye Matbaası.

----- (1324). "*İcâz'ul-Kur'an*", Sırât-ı Müstakîm, VIII ve IX.

----- (1319). *Külliyyat*. "İslam ve Terakki" (İslam Mecmuası).

Sırat-ı Müstakim. c.7, sayı: 8.

Şehristanî, Ebu'l-Feth. (1976). *el-Milel ve'n-Nihal* (Tah. Muhammed Seyyid Kiyani). Mısır: Mektebe Mustafa el-Babi el-Halebî.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. (1976). *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse. Mısır.

ez-Zemahşerî, Muhammed b. Ömer. (1987). *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.

ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazim. (ts.). *Menâhilü'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'an*. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.

ez-Zerkeşî, Bedruddin. (1980). *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an* (Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim). Beyrut: Daru'l-Fikr.

<http://mkesmp.atauni.edu.tr/?sayfa=musa-kazim-efendi-kimdir>

